

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет міжнародної економіки
Кафедра Експертизи товарів та послуг

Допущено до захисту
В. О. завідувача кафедри ЕТП

(підпис)
доц., к. т. н. Т. А. Кунділовська

“ ” 2017 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра
зі спеціальності 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність»
за освітньою програмою «Експертиза товарів та послуг»
на тему: «Розробка передумов впровадження системи екологічного
менеджменту на вітчизняних аграрних підприємствах (за матеріалами ННЦ
Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова)»

Виконавець: студентка 69 групи
факультету міжнародної економіки

Годовенко Н. В. _____
/підпис/

Науковий керівник:
Доц. каф. ЕТП, к. т. н.

Кунділовська Т. А. _____
/підпис/

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ	7
1.1. Поняття та особливості харчової продукції різних ступенів органічності	7
1.2. Передумови розвитку екологічного виробництва	13
1.3. Впровадження екологічної системи менеджменту як засіб підвищення рівня органічності продукту ...	16
Висновки до розділу 1	26
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВ ФОРМУВАННЯ РИНКУ ОРГАНІЧНОЇ ХАРЧОВОЇ ПРОДУКЦІЇ	29
2.1. Аналіз та порівняльна характеристика національного та європейського законодавства в сфері виробництва органічної продукції	29
2.2. Аналіз ринку органічних товарів України.....	43
2.3. Впровадження екологічного керування в сільськогосподарських підприємствах.....	53
Висновки до розділу 2	59
РОЗДІЛ 3 РОЗРОБКА ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО КЕРУВАННЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ННЦ «ІНСТИТУТ ІВІВ ІМ. В. Є. ТАЇРОВА»	61
3.1. Основа для створення системи екологічного керування в ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова»	61
3.2. Підготовчий етап впровадження системи екологічного керування в ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова»	65
3.3. Планування, як етап впровадження системи екологічного керування в ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова».....	74
3.4. Впровадження та функціонування системи екологічного керування в ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова»	79

3.5. Аналіз з боку керівництва, як етап впровадження системи екологічного керування в ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова».....	86
Висновки до розділу 3	87
ВИСНОВКИ	88
Список використаних джерел	91
Додатки.....	99

ВСТУП

Вагомим чинником погіршення екологічного стану довкілля в Україні є низька ефективність дії інструментів екологічної політики, зокрема в сільському господарстві. Водночас сільське господарство є галуззю, що спричинює значний негативний вплив на довкілля. Тому нагальним можна вважати впровадження екологічного керування на підприємствах аграрного сектора економіки. Ефективне функціонування будь-якого підприємства та зростання його економічного потенціалу багато в чому залежать від наявності надійної системи екологічної безпеки. Одним із найперспективніших напрямів її досягнення та розв'язання екологічних проблем промислового виробництва є екологічне керування. Його метою є мінімізація негативних впливів діяльності організації на довкілля. Формування системи екологічного керування на підприємстві передбачає впровадження природоохоронних і енергозберігаючих технологій, що робить виробництво економічно вигідним, екологічно безпечним та соціально необхідним.

Дослідженнями у галузі впровадження системи екологічного керування займалися наступні вітчизняні та іноземні вчені: Шило С. В., Садеков А. А., Ватаманюк-Зелінська У.З., Горобець О. В., Ферару Г.С., Славінський Д. А., Хорошавін А.В., Донченко В.К., Мельніков О.М., Зайцев О. О. На даному етапі обґрунтовано основні переваги впровадження системи екологічного керування на підприємствах, визначено потенціал вітчизняних підприємств та перспективи використання екологічних методів виробництва. Проте, досі не встановлено практичних рекомендацій щодо плану дій з впровадження системи керування на сільськогосподарських підприємствах. Тому, розробка передумов впровадження системи екологічного керування на аграрних підприємствах є актуальним питанням для подальшого дослідження.

Метою роботи є: розробка передумов впровадження системи екологічного керування на сільськогосподарському підприємстві на прикладі ННЦ Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова.

Для реалізації встановленої мети було поставлено наступні завдання:

- проаналізувати зміст та взаємозв'язок термінів, що характеризують органічну продукцію, дослідити особливості моделі взаємодії сільських господарств у рамках харчового ланцюга;

- виділити основні передумови розвитку органічного виробництва в Україні;

- проаналізувати основні переваги впровадження системи екологічного керування на основі ISO 14001, порівняти вимоги стандартів ISO 14001 2004 р. та 2015 р.;

- проаналізувати вітчизняну та європейську нормативну базу у галузі виробництва органічної продукції;

- проаналізувати стан ринку органічної продукції на сучасному етапі;

- дослідити екологічний стан підприємств вітчизняного сільського господарства;

- розробити основні етапи та дії для впровадження системи екологічного керування сільськогосподарським підприємством на прикладі Національного Наукового Центру «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова»;

- сформулювати план дій для підготовчого етапу впровадження системи екологічного керування;

- розробити екологічну політику та програму природоохоронних заходів Інституту;

- визначити основні аспекти, необхідні для впровадження системи екологічного керування;

- обґрунтувати необхідність аналізу з боку керівництва, як етапу впровадження системи екологічного керування.

Об'єкт дослідження виступають практичні аспекти впровадження екологічного менеджменту на аграрних підприємствах.

Предмет дослідження: передумови впровадження системи екологічного керування на вітчизняних аграрних підприємствах.

Методи дослідження, що використовуються у роботі: аналітичний аналіз та синтез, узагальнення з використанням системного підходу.

Практична цінність роботи: полягає у тому, що розроблену методологію впровадження системи екологічного керування за ISO 14001:2015 доцільно застосовувати для ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова», а також для інших аграрних підприємств з метою здобуття конкурентних переваг, отримання більш органічного продукту, поліпшення умов проживання населення навколишніх територій та зменшення навантаження на природні ресурси місцевості розташування підприємств.

Розроблена екологічна політика та план дій з впровадження системи екологічного керування є суттєвими передумовами для початку практичного впровадження системи екологічного керування у ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова».

Розроблена програма природоохоронних заходів є засобом не тільки зменшення впливу рослинницької галузі на довкілля, а й отримання екологічного винограду, що у подальшому може слугувати сировиною для органічного виноробства.

Інформаційною базою роботи є: наукові публікації, нормативно-законодавчі акти України та міжнародні стандарти серії ISO 14000, матеріали Першого міжнародного конгресу «Органічна Україна».

На основі проведених під час підготовки роботи досліджень ринку органічної продукції було опубліковано статтю: Годовенко Н. В. Аналіз асортименту органічних харчових продуктів, представлених в торговельних мережах м. Одеси / Годовенко Н. В., Кунділовська Т. А. // Збірник наукових робіт за підсумками студентської наукової конференції МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ – 2017 – № 7. – с. 126 – 130

Висновки до розділу 3

1. Визначено етапи впровадження системи екологічного керування відповідно до вимог стандарту ISO 14001, та розроблено план впровадження системи екологічного керування на сільськогосподарському підприємстві на прикладі ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова». Основними етапами, що складають план впровадження системи є: підготовчий, планування, впровадження та функціонування, розробка контрольних та коригуючих дій, аналіз системи з боку керівництва.

2. Сформовано план дій щодо реалізації підготовчого етапу, основними напрямками якого є: створення екологічної служби на підприємстві, визначення ролі співробітників у реалізації плану впровадження та подальшого підтримання у робочому стані системи екологічного керування; встановлення кола питань щодо яких персонал інституту потребує додаткового навчання власними силами, або за допомогою сторонніх організацій; встановлення кола питань щодо яких необхідно попереднє дослідження стану екологічного керування.

3. Встановлено, що на етапі планування головними завданнями є: розробка екологічної політики та створення реєстру нормативних актів, що стосуються екологічних аспектів діяльності виробництва, а також визначення екологічних способів ведення господарства.

4. Розроблено систему розподілу відповідальності та сформовано матрицю відповідальності для потреб впровадження системи екологічного керування, у якій відображено взаємовідносини керівників підрозділів у сфері екологічного керування, а також систему внутрішньої комунікації. Також, складено перелік необхідної для функціонування системи документації.

5. Обґрунтовано важливість аналізу з боку керівництва, як етапу впровадження системи екологічного керування.

ВИСНОВКИ

1. Проаналізовано зміст та співвідношення термінів, що характеризують органічну продукцію. Визначено, що Американський принцип класифікації полягає у розмежуванні категорій продуктів залежно від призначення, натомість Європейський – залежно від відсотку органічної сировини. Визначено тотожності та відмінності між певними термінами, що вживаються стосовно органічності продукту. З'ясовано, що «екологічно чистий продукт» – це комплексна характеристика, що описує походження, спосіб переробки, та вплив на організм людини та навколишнє середовище.

2. Виділено основні передумови розвитку органічного виробництва в Україні, які можна поділити на: економічні, політичні та соціологічні.

3. Проаналізовано основні переваги впровадження системи екологічного керування на основі ISO 14001, порівняно вимоги стандартів ISO 14001 2004 р. та 2015 р. Проаналізовано основні процеси системи органічного керування, встановлено позитивні зміни під час її використання на підприємстві: узгодження між собою окремих відокремлених процедур системи екологічного керування; створення в організації системи екологічного керування, в повній мірі відповідній вимогам стандарту ISO 14001; скорочення кількості окремих елементів з більш ніж десяти до трьох, що у випадку їх документування у вигляді стандартів організації, значно спрощує документообіг; створення відпрацьованої основи для інтеграції системи екологічного керування з іншими системами керування, наприклад з системою керування якістю на базі ISO 9001.

4. Проаналізовано вітчизняну та європейську з нормативну базу у галузі виробництва органічної продукції, визначено відмінності у підходах до органічного виробництва. Європейське законодавство направлене на побудову системи господарювання, що направлена на збереження довкілля та забезпечує

отримання більш якісної продукції, натомість вітчизняний підхід направлений на отримання більш якісної продукції.

5. Проаналізовано стан ринку органічної продукції. Встановлено, що на даний час ринок органічної харчової продукції України перебуває на етапі становлення, проте за результатами аналізу підсумовано, що на даний момент розвиток органічного виробництва набирає оберти: показники зайнятих під органічні виробництва площ, внутрішній ринок, кількість операторів органічного виробництва, а також показники експорту підвищилися в рази за останні роки, особливо бурхливий розвиток спостерігається починаючи з 2015 року.

6. Досліджено екологічний стан традиційного сільського господарства, встановлено основні екологічні тенденції у галузі сільського господарства. Встановлено, що поряд із загальною тенденцією до зростання рентабельності сільського господарства, особливо рослинництва, збільшилася і кількість забруднюючих довкілля викидів. Проте, кількість викидів на одне підприємство рослинництва залишається стабільним.

7. Розроблено етапи впровадження екологічного керування в сільськогосподарських підприємствах, що мають практичне значення не тільки для ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова», а й для підприємств сільськогосподарської галузі в цілому.

8. Сформовано план дій для реалізації підготовчого етапу впровадження системи екологічного керування в ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова». Розроблено рекомендації що до організації служби екологічного керування на основі існуючої організаційної структури інституту, визначено обов'язки та відповідальність екологічного менеджера, визначено засоби екологічної освіти з основних питань сфери охоплення екологічного керування, за допомогою результатів попереднього аналізу виявлено основні організаційні проблеми, що потребують нагального вирішення за допомогою впровадження стандартів екологічного керування.

9. Розроблено екологічну політику та програму природоохоронних заходів для ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова». Визначено природоохоронні заходи, що покликані покращити технологію вирощування винограду та зменшити вплив негативних екологічних факторів на довкілля.

10. Визначено основні аспекти, необхідні для впровадження системи екологічного керування, встановлено обов'язки та відповідальність керівництва щодо впровадження, підтримання та функціонування екологічної системи керування, розроблено форму матриці відповідальності для формування взаємозв'язків між підрозділами ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова». Встановлено перелік документації, необхідної для належного функціонування системи екологічного керування, вимоги до зовнішніх та внутрішніх комунікацій, порядку з попередження аварійних ситуацій, плану ліквідації можливих негативних наслідків, засоби контролювання системи екологічного керування.

11. Обґрунтовано необхідність аналізу з боку керівництва, як етапу впровадження системи екологічного керування, визначено, що він оформлюється у формі звітів, заснованих на результатах аудитів, статистичних відомостей про кількість викидів та відходів, відомостях про досягнення встановлених екологічних цілей.

Список використаних джерел

1. Малыгина В. Д. Терминологические подходы к современной классификации экологически чистых товаров продовольственного рынка / В. Д. Малыгина // Бюллетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму – 2010 – № 1. – С. 207–214.
2. Шило С. В. Передумови впровадження еколого-економічного управління інноваційною діяльністю в АПК [Електронний ресурс] / С. В. Шило // Режим доступу: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/5272/1/Organik_2015_39-44.pdf
3. Алимов А. А. Экологические проблемы развития сельского хозяйства / Алимов А. А. – Л.: Знание, 1983. – 16 с.
4. Маклярский Б. М. Экологический бумеранг: классовые аспекты проблемы охраны окружающей среды / Маклярский Б. М. – М.: Международные отношения, 1980. – 232 с.
5. Созинов А. А. Принципы развития агросферы Украины в XXI столетии / А. Созінов // Сб. науч. труд. Института земледелия УААН. – 1999. – Вып. 4. – С. 91–96.
6. Розвиток органічного агровиробництва в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minagro.gov.ua/page/?5522.
7. Тараріко Ю. О. Розробка ґрунтозахисних ресурсо- та енергозберігаючих систем ведення сільськогосподарського виробництва з використанням комп'ютерного програмного комплексу / Тараріко Ю. О. – К.: Нора-Друк, 2002. – 122 с.
8. Пабат В. О. Агробіологічний потенціал в Україні та шляхи його використання / О. Пабат, Д. Т. Віннічук, Ю. О. Тараріко // Економіка АПК. – 2005. – № 6. – С. 31–40.
9. Садсков А. А. Механізм еколого-економічного управління

підприємством: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора економічних наук / А. А. Садеков. – Донецьк, 2002. – 31 с.

10. Ватаманюк-Зелінська У. З. Еколого-економічні засади управління інноваційною діяльністю підприємств (на прикладі Львівської області): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / У. З. Ватаманюк-Зелінська. – Л., 2003. – 18 с.

11. Горобец О. В. Экологический менеджмент как эффективный инструмент развития предприятия в условиях рыночной экономики [Электронный ресурс] / О. В. Горобец, С. Н. Горобец // Режим доступа: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/01/252.pdf>

12. Ферару Г. С. Экологический менеджмент: учебник для студентов бакалавриата и магистратуры / Г.С. Ферару. – Ростов н/Д: Феникс, 2012. – 528 с.

13. Официальный сайт научно-технического объединения № 14 ГП «Укрметрестандарт» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.certsystems.kiev.ua>

14. ISO/FDIS 14001:2015 «Environmental Management Systems – Requirements and guidelines manual», 2015 – 21 с.

15. The ISO Survey of Management System Standard Certifications –2014, http://www.iso.org/iso/iso_survey_executive-summary.pdf7v2014

16. Мельников О. Н., Зайцев А. А. Перспективы перехода предприятий на инновационные концепции управления современным производством // Креативная экономика, 2015 – Том 9, №6.

17. Славінський Д. А. Анализ новых международных требований к системам экологического менеджмента / Д. А. Славінський, М. В. Смірнова, А. В. Хорошавін // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент» – 2015 – № 4. – С. 335–340.

18. Пахомова Н. В., Титов В. О. Дискуссионная панель «Эффективность экономики, устойчивое развитие и окружающая среда» в рамках

Международного экономического симпозиума, Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5: ЭКОНОМИКА – 2015. – Выпуск 2. – С. 143–153.

19. Хорошавин А. В. Подходы к реализации международных требований экологического менеджмента // Экологическое право, 2014. – № 4. – С. 20–25

20. Донченко В. К. Исторические аспекты формирования европейской системы экологического управления // Региональная экология. – 2011. – №3–4 (32) – С.7 – 22.

21. Хорошавин А. В. Разработка и применение базовых инструментов экологического менеджмента и маркетинга на предприятиях СНГ // Экономика природопользования, 2014. – № 4. – С. 23–37.

22. ISO/IEC Directives, Part 1, Annex SL (normative) Proposals for management system standards of the Consolidated ISO Supplement – 2013.

23. Хорошавин А. В. Разработка и применение базовых инструментов экологического менеджмента на предприятиях СНГ // Экология промышленного производства, 2014. № 4. С. 75–81.

24. Хорошавин А. В. Анализ проблем результативного внедрения систем экологического менеджмента. Применение процессного подхода в экологическом менеджменте // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия: Экономика и экологический менеджмент, 2014. № 3. С. 614–624.

25. Мазурик Р. В. [Электронный ресурс] // UpenEU: проект Представництва Євросоюзу в Україні про перспективи та переваги зони вільної торгівлі України з ЄС. – Режим доступу: https://www.facebook.com/uopeneu/?ref=br_rs

26. Стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів: Постанова Ради (ЄС) від 27.06.2007 № 834 [Електронний ресурс] / Офіційний вісник Європейського Союзу. – Режим доступу: http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ec/EU%20Reg_834_2007%20Organic%20Production_UA.pdf

27. Детальні правила щодо органічного виробництва, маркування і контролю для впровадження Постанови Ради (ЄС) № 834/2007 стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів: Постанова Комісії (ЄС) від 05.09.2008 № 889 [Електронний ресурс]/ Офіційний вісник Європейського Союзу. – Режим доступу: http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ec/EC_Reg_889_2008_Implementing_Rules-UA.pdf

28. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки [Електронний ресурс] // Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/16025>

29. Гуменюк Г. Міжнародні стандарти Комісії Кодекс Аліментаріус та ФАО/ВООЗ щодо органічного виробництва харчової продукції / Г. Гуменюк // Стандартизація: методологія та практика – 2012 – Вип. 2. – С. 19–23.

30. Система стандартів та вимог щодо виробництва харчових продуктів Комісії Кодекс Аліментаріус та ФАО/ВООЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.codexalimentarius.net>

31. Про біологічний спосіб виробництва сільськогосподарської продукції і його позначення на сільськогосподарській продукції і продуктах харчування Регламент ЕС № 2092/91 від 01 травня 2004 / Офіс офіційних публікацій Європейських Спільнот Офіц. Вид. – К.: Державний департамент з питань адаптації законодавства, 2004 – 96 с.

32. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 05.04.2015 № 20-21 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/425-18>

33. Гребенюк І. Мінагрополітики презентувало державний логотип для органічної продукції [Електронний ресурс] / І. Гребенюк // Прес-служба Мінагрополітики – 2016. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/20252>

34. Про затвердження державного логотипу для органічної продукції (сировини): Наказ Міністерство аграрної політики та продовольства України від 25 грудня 2015 № 495 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0099-16>

35. Стратегія розвитку аграрного сектора «3+5» [Електронний ресурс] // Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/system/files/3%205%20final.pdf>

36. Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2016 рік: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 418-р [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/418-2016-%D1%80>

37. Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік: Розпорядження Кабінету міністрів України від 04.08.2017 № 275-р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80>

38. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Проект Закону України від 24.11.2016 № 5448. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60576

39. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1437-р [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80>

40. Резолюція за результатами засідання «за круглим столом» Екологічна та органічна сертифікація і маркування харчових продуктів: принципи, методи та добросовісна конкуренція [Електронний ресурс] / Торгово-промислова палата України. – Режим доступу: <http://www.greenmind.com.ua/images/2016/rezoluciya-ks-komitet-tp-19-07.pdf>

41. Про затвердження Технічного регламенту з екологічного маркування: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.06.2017 № 529 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/529-2011-%D0%BF>

42. ДСТУ ISO 14001:2015 Системи екологічного управління: вимоги та настанови щодо застосовування. Впров. 21.12.2015. К.: ДП «УкрНДНЦ», 2016 – 21 с.

43. Хімічева Г. І. Сучасні тенденції нормативно-правового забезпечення продукції органічного походження / Г. І. Хімічева, Ж. В. Сокотун // Вісник КНУТД – 2015 – № 2. – С. 232–239 .

44. Косар Н. С. Дослідження ринку органічних продуктів харчування України та напрями підвищення їх конкурентоспроможності [Електронний ресурс] / Н. С. Косар, Н. Є. Кузьо // Ефективна економіка – 2016 – № 2. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4777>

45. Фесенко А. М. Органічне виробництво: європейські і українські підходи / А. М. Фесенко // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка – 2015 – Вип. 156. – С. 242–249.

46. Коротко про органік // сертифікаційний орган «Органік стандарт» – 2016 – 4 с.

47. Перший міжнародний конгрес «Органічна Україна» // Органічна Україна – 2017 – 6 с.

48. Трофімцева О. В. Роль органічних продуктів та сировини в розширенні нових ринків збуту / О. В. Трофімцева // Органічна Україна: матеріали Першого міжнародного конгресу, 26-28 січня 2017 р. Київ : Торгово-промислова палата України, 2017. – 10 с.

49. Галашевський С. Досягнення та виклики 10-и років. Що було? Як є? Які тренди відчуваємо? / С. Галашевський // Органічна Україна: матеріали

Першого міжнародного конгресу, 26-28 січня 2017 р. Київ: Торгово-промислова палата України, 2017. – 26 с.

50. Ріхтер Т. Українська органічна продукція у західній Європі / Т. Ріхтер // Органічна Україна: матеріали Першого міжнародного конгресу, 26-28 січня 2017 р. Київ : Торгово-промислова палата України, 2017. – 20 с.

51. Годовенко Н. В. Аналіз асортименту органічних харчових продуктів, представлених в торгівельних мережах м. Одеси / Годовенко Н. В., Кунділовська Т. А. // Збірник наукових робіт за підсумками студентської наукової конференції МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ – 2017 – № 7. – с. 126–130.

52. Моніторинг земельних відносин в Україні 2014 –2015 р. Статистичний щорічник / [Нізалов Д., Іванівська К., Кубах С. та ін.] – 2016. – 96 с.

53. Статистичний збірник «Довкілля України» за 2015 р. – Київ – 2016. – 242 с.

54. Статистичний збірник «Довкілля України» за 2016 р. – Київ – 2017. – 242 с.

55. Ans Kolk. Economics of Environmental Management. – Harlow: Pearson Education. – 2000. – 205 p.

56. Потай О. А. Формування інтегрованої системи екологічного менеджменту промислових підприємств // Наук. вісник НЛГУ. – 2009. – Вип. 19.9. – С. 212–216.

57. Мартинчук М. І. Впровадження екологічного менеджменту в сільськогосподарських підприємствах / М. І. Мартинчук // Збалансоване природокористування. – № 2 – 2014. – С. 57–62.

58. Дерій В. А. Облік, аудит і аналіз екологічної діяльності підприємств: поняття, стан та напрямки розвитку / В. А. Дерій // Економічний аналіз: збірник наукових праць.– Том 19. – № 2 – 2015. – С. 193–200.

59. С. Е. Дерягина, О. В. Астафьева, М. Н. Струкова, Л. В. Струкова
Экологический менеджмент на предприятии – Екатеринбург 2007. – 146 с.

60. Первачук М. В. Проблеми екологізації агропромислового виробництва [Електронний ресурс] / Первачук М. В. // Збірник наукових статей «III-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю». – Вінниця. – Том. 2. – 2011. – С. 426–429. Режим доступу: <http://eco.com.ua/>

61. Лихочвор В. Перспективи розвитку агро технологій в Україні // Пропозиція №3, 2008. – С. 47–52.